

Politikai gondolkodás és politikai cselekvés – Elméleti és módszertani esszé

Szücs Zoltán Gábor

Rendkívül érdekes, különböző tudományterületeket egyaránt foglalkoztató kérdés, hogy azok a fogalmak, eszmék, nyelvi kifejezési eszközök, amelyek a politikai valóság leírására, a politikai reflexió céljaira szolgálnak a mindennapokban (az aktív politikai szereplők és a megfigyelők számára), vajon mennyire adekvátak: mennyire képesek ténylegesen megragadni a politikai szereplők motivációit, mennyire pontosan írják le a politikai helyzeteket, mennyire helyesen értelmezik a politika játékszabályait és a politikai játszmák tétjeit és – egyáltalán – mennyire válnak maguk is a politika részévé?

S valóban, miért kíséri a politikai cselekvéseket a kommentárok, magyarázatok, igazolási kísérletek, kritikák tömege? Összekapcsolódnak-e ezek – a cselekvés és reflexió – valamiféle szerves egységgé vagy két, alapvetően különböző tevékenység típusról van szó? Vannak, akik elsősorban cselekednek, s vannak, akik elsősorban kommentálnak, s a kétféle tevékenység típus alapvetően eltérő törvényszerűségeknek engedelmesskedik, ezért az egyikből a másikba való átmenet legalábbis kérdéses?

Talán elvontnak tűnhetnek ezek a problémák, de csak első pillantásra. Amint a múltbeli politika vizsgálata felé fordulunk, rögtön felmerül az a kérdés, hogy vajon mindaz, amit Platón, Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes, Locke stb. a politikáról hosszabb-rövidebb munkáikban elmondtak, mennyiben tekinthető a korabeli (vagy általában a) politika adekvát leírásának. S az e kérdésre adott válasz a politikai eszmetörténet-írás létjogosultságával és művelésének megfelelő módjával kapcsolatos állásfoglalás is egyúttal: tekinthetjük azt a haszontalan dolgok tudományának éppúgy, mint örök kérdések tanulmányozásának, vagy éppen, a politikáról alkotott elképzeléseink korhoz kötöttségét újra és újra demonstráló diszciplínának. Még praktikusabban: ha meg akarjuk érteni egy korszak politikáját, vajon a nyilvánosságnak szánt, nagy gonddal megírt, sokszor terjedelmes és nagy absztrakciós szinten megfogalmazott munkákra kell-e összpontosítanunk a figyelmet, vagy pedig a politikai cselekvések motívumairól legfeljebb titokban elejtett megjegyzésekre és a tényleges politikai gyakorlatra? (Ez utóbbi dilemmát egyébként Sir Lewis Namier, a 18. századi brit politika híres kutatója fogalmazta meg annak idején.) Illetve, saját tájainkra visszatérve: mit kezdünk azzal a problémával, hogy a magyar politikai kultúrának nincsenek (vagy alig vannak) nagy absztrakciós szinten megírt, terjedelmes, hosszú távon is jelentős hatástörténettel bíró kanonikus alapművei: megkülönbözteti-e ez a magyar politika tényleges gyakorlatát a klasszikus művek sorát szülő olasz, francia, brit, német politikai kultúrák mindennapi gyakorlatától?

Az alábbiakban e szerteágazó problémának egyetlen részletére összpontosítok majd: azt mutatom be, hat példán keresztül, hogy milyen tényleges mechanizmusok révén jut a politikai gondolkodás szerephez a politikában. Ezek: az igazolás/kritika, a szisztematikus félreértés, a redeszkrpció, a heresztétika, a kulcsfogalmak és az identitáspolitika. Ezek olyan mechanizmu-

sok, amelyek már régóta foglalkoztatják a kutatókat, s amelyek arra mutatnak rá, hogy a politikai gondolkodás és a politikai cselekvés viszonyára vonatkozó kérdésekre semmiképpen sem adható egyszerű válasz. A kapcsolat sokrétű, s ezért annak, aki a politikai gondolkodás történetével foglalkozik, tekintetbe kell vennie, hogy az esetleg általa preferált viszony (mert a legtöbb iskola vagy kutató többnyire jobban vonzódik egyik vagy másik viszonytípushoz) csak egyike annak a sokféle módnak, ahogy a politikáról vallott elképzelések a politikai cselekvéssel összekapcsolódhatnak.

1. Igazolás és kritika

A legalapvetőbb és önmagában véve nem is túlságosan komplex mechanizmus, amely egy kijelentést politikai jelentőséggel ruházhat fel, az *igazolás* és a *kritika* szorosan összetartozó kettőse.¹ A politikai szövegekben olvasható kijelentéseknek ugyanis mindig megvan a maguk normatív tartalma. Abban az értelemben legalábbis, hogy nem csak arról szólnak, hogy mi van, hanem arról is, hogy hogyan kell vagy lehet bizonyos tetteket megítélni. A politikai szövegek jelentésének minél jobb – a nyelvi kontextusokat is figyelembe vevő – megértése tehát azokra a normákra világít rá, amelyeket a kortársak alkalmasnak találnak arra, hogy már megtett vagy éppen megtenni készült döntéseiket és cselekedeteiket igazolják mások előtt, vagy, hogy mások tetteit kritizálják.

Ennek azonban megvan az az alapfeltétele, hogy az adott kijelentés valóban normaként hasson. Ha valaki túlságosan egyénien, túlságosan privát nyelven fogalmazza meg gondolatait, akár annyira, hogy azok abban a megfogalmazásban egyszerűen dekódolhatatlanokká válnak a kívülálló számára, az adott kijelentés egyszerűen nem fog tudni normaként funkcionálni, s így nemigen lesz belőle sikeres kritikai fegyver s nem lehet majd semmit sem igazolni vele mások szemében. Az egyetlen kivétel e praktikus szabály alól, ha egy szokatlan érv vagy fogalmazásmód olyan mély benyomást tesz – éppen szokatlanságával – a környezetére, hogy aztán szédítő sebességgel elterjed a közösségben és normatív erőre tesz szert.

Külön, s nem is könnyen megválaszolható kérdés, hogy vajon ezek a normák a politikai cselekvéseket is közvetlenül befolyásolják-e, vagyis tényleg azért tesznek-e az emberek valamit, amit annak okaként vagy céljaként megneveznek, vagy az ilyen magyarázatok csak az igazolás és kritika, a politikai manipuláció eszközei. Az emberi motiváció kérdéseiben aligha a folyton különféle öngazoló és kritikai szándékkal megírt szövegeket olvasó eszmetörténész a leginkább kompetens szakember, hiszen a nyelvi, retorikai megformálás gazdag eszköztára áll a szerzők rendelkezésére, hogy jó, meggyőző történeteket mondjanak számunkra az igazolni próbált vagy kritizált cselekedetokról, s az eszmetörténész nem tud mást tenni, mint ezekkel a szövegekkel foglalkozni. De azzal talán még nem lépem túl az eszmetörténétírás kompetenciájának határait, ha

¹ Lásd SKINNER, Quentin: Moral principle and social change. In: *Visions of politics. Vol. I. Regarding Methods*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 145–157. Ez és a későbbi példák nem ismeretlenek a szakirodalomban, azonban némiképp szokatlanul járok el akkor, amikor ezeket elsősorban mechanizmusokként, s nem eszközökként veszem számba, vagyis, eggyel általánosabb szintre helyezve a problémát, azt kérdezem, milyen következményei vannak a politikai cselekvésre nézve a politikai gondolkodásnak, s nem azt kérdezem, miként tud valaki a politikai gondolkodás révén hatni a politikára.

azt mondom, hogy ha egy normát alkalmasnak találunk arra, hogy cselekedeteket, döntéseket igazoljanak vagy kritizáljanak vele, akkor az a norma legalább annyira máskor is hatással lehet a politika szereplőire, hogy kénytelenek lesznek mindig számításba venni mindazon nehézségeket, amelyek e norma megszegésének következtében előállhatnak.

2. Szisztematikus félreértés

A nyelvi kontextus azonban ennél többnyire sokkal komplexebb mechanizmusokon keresztül fejt ki a hatását, aminek az az oka, hogy a politikai cselekvés normái korántsem általánosan elfogadottak. Ezért állhat elő például a *szisztematikus félreértés* vagy inkommenzurábilis érvek helyzete: amikor az eltérő politikai álláspontok eltérő fogalmi hálóba ágyazva, eltérő nyelvi eszközökkel vannak megfogalmazva, s a politikai vita során lényegében nem történik más, mint hogy a szereplők egymás szavait egyszerűen lefordítják saját terminológiájukra és elutasítják az új kontextusban az adott kifejezések által felvett, implikált jelentéseket, esetleg a fordítás műveletének elvégzése után úgy találják, hogy az eredeti kijelentésekben megfogalmazott érvek és következtetések egyszerűen értelmetlenek az új szövegösszefüggésben. Hogy egy példát említsék a magyar történelemből: Dessewffy József és Széchenyi István legendás *Hitel*-vitájában is nyilvánvalóan ez történt, függetlenül attól, hogy úgy értelmezzük-e a vitát, mint Schlett István, hogy tudniillik, a rendi és a liberális paradigmák eltérő előfeltevései ütköztek a vita során², vagy mint VADERNA Gábor, aki szerint a vita Dessewffy konverzációs társadalommodelljének érvényessége körül forgott.³ Az ilyen esetekben a vita voltaképp nem más, mint a kölcsönös irritáltság kifejezése, hiszen az egyetnemértés forrása nem szükségképpen valamilyen tudatos értékvalasztás, mint inkább a műveltség szerkezet eltérése, amit a generációs, nemi, társadalmi, vallási és szubkulturális különbségek számottevően fel tudnak erősíteni.

3. Redeszkripció

De vannak a nyelvi kontextus összetettségében rejlő lehetőségek sokkal céltudatosabb kihasználását feltételező politikai helyzetek is. Az első ilyen a *redeszkripció*, amit a cambridge-i iskola nagy alakja, Quentin Skinner nyomán kezdtek el az eszmetörténészek és az erre érzékeny politológusok előszeretettel felhasználni bizonyos politikai jelenségek magyarázatára.⁴ A redeszkripció lényege, hogy a szereplők egy-egy politikai kérdés megítélésének normáit teszik vita tárgyává: vagy úgy, hogy az egyik vitatkozó fél által felemlített szempont tartalmáról vagy a szempontnak a konkrét ügyre való alkalmazhatóságáról nyitnak vitát. A redeszkripció tehát alapvetően innovatív nyelvhasználat, maga Skinner az „innovatív ideológus” eszközének tekinti. A politikai tét és a nyelvi kontextus kapcsolata ilyenkor is világos: a szavak és megfogalmazás körüli vita valójá-

² Schlett István beszámolója azért különösen izgalmas, mert éppen az itt tárgyalt elméleti probléma – az összemérhetetlen érvek vitájának – példaként értelmezi a történetet. Lásd: SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. kötet. Századvég*, Budapest, 2010. 351–399.

³ VADERNA Gábor: A Hamvvéő filozófiája: A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez. *Századvég* 15. (2010) 55. 43–82.

⁴ SKINNER, Quentin: 'Social meaning' and the explanation of social action. In: *Visions of politics. Vol. I. Regarding Methods*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 128–144.

ban a belőlük levonható következtetésekről folyik, ami teljesen egyértelműen kiviláglik Skinner kedvenc példájából, Machiavelli *A fejedelem* c. művéből, ahol a szerző néhány hagyományos erényt (nagylelkűség, irgalmasság) kritizál azon az alapon, hogy azok a jelenségek, amelyekre ezeket a kifejezéseket használni szoktuk, valójában sokkal inkább vétkek. S mindezt azért teszi, hogy alátámassza rövid pamfletjének központi tézisét, a fejedelmi erény újfajta felfogását, megnyitva az utat a ma machiavellizmusként ismert politikafelfogás előtt. De persze nem kell azt gondolnunk, hogy a redeszkrpció mindig ennyire nagyvonalúan innovatív természetű. Ha jobban belegondolunk, egy perben a vád és a védelem képviselői sem tesznek mást, mint egymásnak az adott ügyről adott leírásait igyekeznek redeszkrptív lépésekkel elbizonytalanítani: vitát nyitnak a definíciókról és a definícióknak az adott helyzetre alkalmazásáról. Amikor például 1795. december 17-én egy jelentéktelen tolcsvai földbirtokos, Szemere Albert, a diéta hozzájárulása nélküli subsidium-kérésen felháborodva, nagy hanggal infámiával vádolja azokat, akiktől a kérés származik, s azokat is, akik teljesítik a kérést, s ezért őt feljelentik, sőt, Bécsben, a birodalom legfőbb szervének, az Államtanácsnak az ülésén egyenesen *crimen laesae majestatis*-szal, vagyis felségsértéssel vádolják meg, a vizsgálat során az esetről szóló versengő beszámoló redeszkrptív lépései (a feljelentőé, a hatóságoké, Szemeréé) arra irányulnak, hogy az infámia és a *crimen laesae majestatis* fogalmainak tartalmát és a helyzetre alkalmazhatóságuk kritériumait Szemere kárára vagy előnyére határozzák meg.⁵

4. Heresztétika

Az egyik legérdekesebb kérdés, hogy mi van akkor, ha valaki – mint az amerikai politikatudomány nagy klasszikusa, William Riker is – felteszi, hogy a politikai eszmék akkor is hathatnak, ha az ellenfelek meggyőzése, mint hatásmechanizmus szóba sem jöhet. Riker ezt nevezte annak idején heresztetikának, a döntési szituáció manipulálásának, amikor tehát a politikai eszmék nem azt a célt szolgálják, hogy egy mindenki által elfogadott közös álláspontot jelenítsenek meg, hanem, hogy egy olyan szempontot hozzanak be, amit mindenki más is kénytelen a döntési során figyelembe venni.⁶

Riker egyik híres példája a heresztetikai hatásra Lincoln több éves kampánya a rabszolgaság kérdésének előtérbe állítására az amerikai politikában. Riker szerint ennek a korábban mesterségesen elnyomott, illetve alig hangoztatott szempontnak a középpontba állítása vezetett el oda, hogy 1860-ban a több szavazóval rendelkező demokraták nem voltak képesek legyőzni a republikánus elnökjelöltet: Lincolnnal szemben ugyanis a rabszolgapárti déli és a rabszolgaellenes északi demokraták külön jelöltet állítottak, akik külön-külön már kisebbségbe kerültek ellenfeleikkel szemben.

Nagy kérdés persze, hogy minek köszönhető ez a heresztetikai hatás. Riker számára a válasz egyszerű: a politikai döntési szituációk preferenciák összegzését jelentik, s ha egynél többféle szempont szerint rangsorolhatók a preferenciák, akkor a kimenetel attól függ, melyik szempontot állítjuk előtérbe. A politikai kampányok, mondja ő, éppen erre szolgálnak, s Lincoln kam-

⁵ SZÜCS Zoltán Gábor: „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon”: politikai eszmetörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán. *Korall* 12. (2011) 44. 30–53.

⁶ RIKER, William H.: *The Art of Political Manipulation*. Yale University Press, New Haven, 1982

pánya sikerrel állította a döntési szituáció középpontjába a rabszolgaság kérdését. Mások azonban nem feltétlenül osztják ezt a magyarázatot: Scott C. Paine például azt mondja, a heresztétikai hatás lényege, hogy egy új szempont megjelenésekor a politika szereplői kénytelen elgondolkodni rajta, hogy vajon ez a szempont mennyire lesz meggyőző mások számára.⁷ A döntés persze itt is heresztétikai jellegű: Lincoln nem elsősorban arról győzi meg a választókat, hogy a rabszolgaság kérdésében elfoglalt véleménye helyes (arról esetleg amúgy is van véleményük), hanem arról, hogy a lincolni érvelés sikerre van ítélve. Ebben az esetben ugyanis érdemes támogatni (vagy, erősen szembe kell vele szállni), míg ha egy elszigetelt, jelentéktelen véleménynek tűnik, akkor megfontolásra sem érdemes. Némiképp más logikát követ Norman Schofield értelmezése.⁸ szerinte a heresztétika lényege, hogy egy nehezen értelmezhető döntési szituációt tesz értelmezhetővé, így könnyítve meg a döntést. A lincolni példánál maradva: a rabszolgaság kérdése morális problémaként nehezen volt összemérhető azzal a súlyos konfliktussal, amit a déli és az északi államok közötti vita okozna, de amint Lincoln kampánya a déli rabszolgaság terjedésének veszélyére fordította a figyelmet, a döntés egyszeriben könnyen kalkulálhatóvá vált: mi veszélyesebb, a délrel való háború vagy az északi államok rabszolgatartóvá válása?

Akármelyik értelmezést is fogadjuk el, maga az alapp probléma, hogy tudniillik a politikai eszmék anélkül válhatnak egy döntés szempontjává, hogy mindez a meggyőződést befolyásolná, nagyon is valós. A történészek gyakran magyarázzák az 1930-as évek magyar kormányzati lépéseit úgy, hogy „ki akarták fogni a szelet a szélsőjobb vitorlájából”, ami a heresztétikai hatás klasszikus példája. De heresztétikai jellegű az a hatás is, amit a köztársasági elnöki intézmény formálására a nemzeti történelem szempontja tett 1989-ben. Amikor a kerekasztaltárgyalásokon Antall József 1989-ben a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről szóló vitába beemeli a nemzeti történelem problémáját, ezzel a lépésével egyszerre teljesen újrastrukturálja az egész vitát. A félpreszidencializmus és a parlamentarizmus előnyei és hátrányai, a közvetlen elnökválasztás elvi és gyakorlati kérdései fokozatosan háttérbe szorulnak az egyértelműen parlamentáris jellegű magyar alkotmányos hagyomány ellenében, amelynek normatív erejét ilyen vagy olyan okokból senki sem utasíthatja el teljesen abban a pillanatban. Így legfeljebb az a kérdés, hogy a nemzeti múltra való hivatkozás csupán álcája-e egy ügyes politikai manővernek vagy a hagyomány normatív erejére való hivatkozás ebben az esetben is – amikor van egy pozitív történeti előzmény – egy Antall számára általánosabb érvényű szempontot fejez ki, amely most történetesen alkalmas a konszenzus megteremtésére is?⁹

5. Kulcsfogalmak

Egy újabb, a politikai gondolkodást és a politikai cselekvést összekötő mechanizmus a *kulcsfogalmak* kialakulása a politikai közbeszédben. Ki tudja miért – részben talán olyan okokból, amiknek esetleg semmi köze egy bizonyos fogalom jelentéséhez – bizonyos fogalmak és kifejezé-

⁷ PAINE, Scott C.: Persuasion, manipulation, and dimension. *The Journal of Politics*, 51 (1989)/1. 36–49.

⁸ SCHOFIELD, Norman: Constitutional Political Economy: On the Possibility of Combining Rational Choice Theory and Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*, 3 (2000) 277–303.

⁹ SZÜCS Zoltán Gábor: Az antalli pillanat: A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993. L'Harmattan, Budapest. 2010. 77–94. (*Posztmodern Politológiák*)

sek rendkívül népszerűvé, vonzóvá tudnak válni, ami arra készíti a politikai szereplőket, hogy igyekezzenek azokat a saját elképzeléseiknek megfelelő jelentésekkel felruházni, s saját álláspontjuk erősítésére felhasználni, akár tudatosan is, de néha egyszerűen csak azért, mert nem tudják kikerülni az adott fogalom használatát, aminek eredményeként az ilyen fogalmak és kifejezések krónikusan többértelművé, sőt, lassanként teljesen tartalmatlanná válnak, s ezért idővel gyakran el is veszítik érdekességüket. Az 1990-es évek elején Magyarországon ilyen fogalom például a liberalizmus, amely sokáig minden politikai szereplő önmeghatározásának kötelező eleme lesz, s éppúgy használják nagylelkűségként, a szabadság melletti elkötelezettségként, mint az állami felelősségvállalás visszaszorításaként és a piacgazdaság kiépítésének értelmében. Idővel aztán a liberalizmus fokozatosan elveszíti vonzerejét, s a 2010-es évek elején már főként negatív konnotációkkal szokás használni a közbeszédben. De megemlíthetünk még egy másik példát is, az amerikai eredetű gyűlöletbeszéd fogalmát, amely megdöbbentő sebességgel válik a hazai közgondolkodás egyik kulcsfogalmává, vesz fel számtalan, az eredetitől meglehetősen távoli és egymással is nehezen összehágható jelenségeket, s válik szenvedélyes viták tárgyává, hogy aztán rövid idő elteltével érezhetően csökkenjen a fogalom csábítása a politikai szereplőkre.

6. Identitáspolitika

Végezetül, az *igazolás és kritika*, a *szisztematikus félreértés*, a *redeskripció* és az *agenda-controlling* és a *kulcsfogalmak birtoklásáért folytatott küzdelem* mellett említsünk meg még egy kapcsolatot nyelvi kontextus és politikai cselekvés között, az *identitáspolitikát*. Bizonyos dolgokat ugyanis azért mondunk úgy, azzal a stílussal, azzal a retorikával, azzal az érvelésmóddal, ahogy mondjuk, mert ezzel politikai identitásunkat fejezzük ki, esetleg elhatárolódásunkat másoktól. Ha valaki osztályharcról, politikai taktikáról, alapról és felépítményről beszél, vagy, ha egy politikai válságban Marx újragondolását javasolja, egy bizonyos politikai hagyományhoz, s nem egy esetben jól azonosítható politikai csoporthoz való tartozását is demonstrálja. Ugyanígy, ha valaki szakértelemre, statisztikákra hivatkozik, a politika káros hatásait hangsúlyozza, szintén nem csak a dolog tartalmáról, de a stílus révén saját politikai identitásáról is nyilatkozik. S hogy egy korszakunkba vágó példát is felelgessek, nem kétséges, hogy amikor Kazinczy költőbarátjának Horváth Ádámnak azt írja 1814. szeptember 21-én, hogy „*Senecát fordítani és Tacitust felette idvezéses dolog ezen elaljasodott és elaljasított világban*”, s elmesél egy anekdotát a jakobinus összeesküvéssel kapcsolatban, mely szerint a pert levezenylő királyi jogügyi igazgató, Németh János annak idején meglepve – talán gyanakodva is – állapította meg, hogy a lefogottak majd mindegyikének van Tacitus-kötete,¹⁰ Kazinczy számára a római erkölcsi hanyatlás történéskének és a római sztoikus etika klasszikusának neve és a velük való foglalatosság az ellenzéki érzések jelzésére szolgál.

¹⁰ Kazinczy – Horváth Ádámnak. Széphalom Sept. 21d. 1814. *KAZINCZY Ferenc levelezése I–XXI*. Közzéteszi VÁCZY János. MTA, Budapest, 1890–1911. XII. 94–98. (№ 2739)

7. Lezárás

A hat példa egyáltalán nem meríti ki az összes lehetőséget, de jelen írás eredetileg kitűzött céljának, remélhetőleg, éppen megfeleltek. A politikai gondolkodás – ahogy ezt a példák demonstrálni igyekeztek – nem szükségképpen áll a politikai játéktér partvonalán, s hogy ezt belássuk, nem szükséges a politikai cselekvőket őszinte, naiv, előzetesen részletesen kigondolt terveket következetesen végrehajtó lényeknek tartanunk, akik igyekeznek részletesen be is számolni a közönségnek. Hol igazolni akarnak, hol színt vallani, hol manipulálni szavaikkal, s a hatás, amit elérnek velük, gyakran nem is annak köszönhető, amit mondanak, hanem annak, hogy miként reagálnak rá a többiek. Ez a sokféleség teszi a politikai gondolkodás vizsgálatát érdekes és megkerülhetetlen politikatudományi diszciplínává.

MISKOLCI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR